

**АРҚА БАТЫС ҚЫЗЫЛҚУМНЫҢ БЕЛТАҰ БИЙИКЛИГИНДЕ
КЕМИРІҰШИЛЕРДИҢ БИОТОПЛАРДА ТАРҚАЛЫҰЫ**

Г.Ж.Палуанова – биология илимлери бойынша философия докторы

А.С.Қурбаниязов – студент

Әжсинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Н.П.Алланазов – илимий хызметкер

ӨзДССМ Республика Оба Профилатикасы Тахтакөпир бөлими

Таянч сўзлар: Қизилқум, Белтау, кемирувчи, биотоп, катта қумсичқон, экология, миграция.

Ключевые слова: Кызылқум, Бельтау, грызуны, биотоп, большой песчан(большой кулик), экология, миграция.

Key words: Kyzylkum, Beltau, rodents, biotope, giant sandfly, ecology, migration.

Кирисиў. Арқа батыс Қызылқум шөлинде кемириўшилердиң тарқалыўын анықлаў Обаға қарсы гүресиў мәкемеси ушын белгили дәрежеде қызығыўшылық оятады. Себеби Белтаў бийиклиги хәм Арал алды аймақлары шама менен 1130 кв/м өз ишине алады хәм өзине сай рельефи, климатлық шараятлары менен ажыралып турады. Бул еки үлкен массив арасынан кубла районларының артық суўларын 2007-жылдан баслап Арал теңизи ултанына Ақшадәрәя каналы арқалы жеткизилип берилиўинде, этирапында тәбийий көллердиң пайда болыўына алып келди. Бул территорияда кемириўшилердиң тарқалыўы биотопқа байланыслы ҳалда үйренилиўи олардың экологиялық ролин аңлаўда зәрүр әҳмийетке ийе. Нәтийжеде бул ландшафтларда үлкен қум тышқанларының сан динамикасының жоқарылаўы хәм пластинка тисли қрысалардың миграция болыўы бақланды. Қызылқум территориясында қурғақшылық көлеминиң күшейиўи тенденциясы жылдан жылға сезилерли дәрежеде билинбекте хәм кемириўшилердиң биотопларда географиялық жақтан тарқалыўына себепши болмақта. Белтаў бийиклигинде үлкен қум тышқанлардың топары менен көшиўин (миграция) 1973-жыл Г.А.Асенов тәрәпинен бақланған [1,2].

Материал хәм усыллары. 2018-2023-жылларда Белтаў бийиклигиниң теңиз астынан босаған қумлықлар хәм канал этирапларына жақын секторларда, тийкарғы биотопларда экспедициялық бақлаўлар ўақтында дузақлар (қапқан) жәрдемде кемириўшилер усланып тексерилди. Олардың түр қурамы, тарқалыў тығызлығы хәм экологиясы үйренилди. Кемириўшилердиң сан көрсеткиши басқа ЛЭРге салыстырғанда жоқары дәрежеде сақланып қалынғанлығы бақланды. Үлкен қум тышқанның сан динамикасын анықлаў ушын сызықлы жөнелис хәм инлерди санаў хәм визуал бақлаў (колониялық маршрут) усылынған пайдаланылды [3,4].

Алынған нәтийжелер: Тексериўлер нәтийжесинде төмендеги тийкарғы түрлер анықланды. Кесте 1.

Белтаў бийиклигинде тарқалған кемириўшилердиң биотоплар бойынша тарқалыўы хәм олардың сан көрсеткишлері.

№	Түрлер	Ири өркешли шукыр уялы қумлар	Майда дизбели бекинискен қумлар	Таслы тегислик, тик жарлықлар	Теңиз астынан босаған шорлықлар, атаўлар.
1	Қум қояны (толай)	++	++	+	+++
2	Жиңишке бармақлы балпақ	+	+	-	+
3	Сары Балпақ	-	-	+	+

4	Северцов қосаяғы	-	-	+	-
5	Секиреўик қосаяғы	+	+	-	-
6	Киши қосаяғы	-	-	++	-
7	Бобринский қосаяғы	-	-	+	-
8	Жер қояны (тарбағанчик)	-	-	++	+
9	Жүн аяқлы қосаяқ	++	++	+	+
10	Тарақ бармақлы қосаяқ	+	+	-	-
11	Лихтенштейн қосаяғы	+	+	-	+
12	Үй тышқаны	+	+	-	+
13	Жиңғыллы песчанка	-	++	+	++
14	Полуденная песчанка	+++	+++	+	+++
15	Қызыл қуйрықлы песчанка	-	-	+	+
16	Большая песчанка	+++	+++	+	+++
17	Гөргышқан	-	+	-	+
18	Күлрең алахуржын	+	+	+	+
19	Каспий арты палёвкасы	-	-	-	+
20	Пластинка тисли қрыса	-	+	-	+++
21	Ондатра	-	-	-	+
Жәми:		10 (50,0%)	13 (65,0%)	12 (60,0%)	16 (80,0%)

Еслетпе: + аз санлы түр; ++ орташа; +++ көп санлы түрлер.

Белтаў бийиклигинде кемириўшилердиң 21 түри дизимге алынды. Олардың биотопларда жайласыўын талқылағанымызда ири өркешли шукыр уялы қумларда олардың 10 түри (50,0%), Орташа хәм майда дизбели бекинискен қумларда 13 түри (65,0%), Таслы тегислик, тик жағалықларда 12 түри (60%), Арал теңиз суўының босаған шорлықларда хәм атаўларда 16 түри (80,0%) тарқалғанлығын көремиз. Соның ишинде майда дизбели қум биотопында хәм теңиз суўының босаған орынлар хәм атаўларда кемириўшилердиң көпшилик бөлими ушырасты. Бул еки биотопта кемириўшилердиң түр қурамы көп болыўы, топырақ ығаллығы хәм өсимлик қурамының қум ландшафтларына терең кирип кеткенлигинен.

Тереңирек анализлеп қарағанда хәр бир биотоптың өзине сай көп санлы, орташа хәм аз санлы сийрек ушырасатуғын түрлери барлығын көремиз. Мәселен ири өркешли шукыр уялы қумлар биотопында ең көп санлы түрлер, Большая песчанка хәм полуденная песчанка. Орташа сандағы түрлер жүн аяқлы қосаяқ, қум қояны, жиңишке бармақлы балпақ), аз санлы хәм сийрек ушырасатуғын түрлер секиреўик қосаяқ, тарақ бармақлы қосаяқ, лихтенштейн қосаяғы, күлрең алахуржын. Орташа хәм майда дизбели бекинискен қум

биотопында аз санлы түрлер – 8; орташа санлы түрлер – 3 болса, көпсанлы массалық түрлер саны 2 (Большая песчанка хэм полуденная песчанка). Ақырғы жыллары бул биотопқа Пластика тисли кырасаларда миграция бола баслады.

Таслы, тақыр тегислик, тик жағалықлар биотопында ушырасатуғын 12 түрдің, ең көп санлы хэм доминант түр жоқтың қасында. Орташа санлысы –2 (киши қосаяқ, жер қояны (тарбаганчик); сийрек аз санлы –10 түр. Теңиз астынан босаған шорлықлар жағасындағы майда дизбелі кумлар хэм атаулардағы биотопда ең көп ушырасатуғыны 4 (Кум қояны, Большая песчанка, полуденная песчанка, пластинка тисли кыса), Орташа санлысы –1 түр кесте 1.

Антропоген климаттың хәдден тыс ысыуы көплек хайуан түрлериниң көбейуіне тосық болады. Бирақ хәзирги ўақытқа шекем кырасаларға пайда келтирди. Зоологлар АҚШтың 13 қаласында бул кемирушылардың популяция динамикасын анализ

Әдебиятлар

1. Мартиневский И.Л., Кенжебаев А.Я., Асенов Г.А., Степанов В.М. Кызылкумский очаг чумы. – Нукус: «Каракалпакстан», 1991. – С. 68-74.
2. Асенов Г.А. Значение большой песчанки в природной очаговости чумы на территории Республика Каракалпакстан. Автореферат док.дисс. – Тошкент: 1999. – С. 52.
3. Степанов В.М., Аубакиров С.А., Бурделов Л.А. Руководство по профилактике чумы в среднеазиатском пустынном очаге. – Алма-ата: «Чунджа», 1992.
4. Жураев С. х.б. Биотопларға ихтисослашган сут эмизувчилар. Чўл экологияси маркази. –Тошкент: Чўл экологияси маркази, 2020, 23-28-б.

РЕЗЮМЕ. Маколада кемирувчилар турлари, уларнинг экологик мослашуви ва тарқалиш шакллари ўрганилган тўртта биотопга бўлинган Белтаў баданликлари муҳофама қилинади. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, бу худуддаги асосий биотоплар (Ақчадарё канали атрофидаги қўллар ва қирғоқ кумлари) кемирувчиларнинг ушбу экотопларга мослашувини намоён этади.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о высоте Бельтау которая была разделена на четыре биотопа, в которых изучались виды грызунов, их экологическая адаптация и особенности распространения. Исследования показали, что основные биотопы (озера вокруг канала Акчадарья, прибрежные пески) на этой территории демонстрируют адаптацию грызунов к экотопам.

SUMMARY. The article discusses the Beltau Heights, which were divided into four biotopes there were studied where rodent species, their ecological adaptations, and distribution patterns. The studies showed that the main biotopes (lakes around the Akchadarya Canal and coastal sands) in this area demonstrate rodent adaptation to these ecotopes.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОННИНГ БИР ЙИЛЛИК ГАЛОФИТЛАРИ: БИОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ЭКОЛОГИК АҲАМИЯТИ

Д.Г.Сабилов – стажёр тадқиқотчи

Р.А.Ешмуратов – биология фанлари номзоди, доцент

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: галофит, ўсимлик, бир йиллик, Қорақалпоғистон, шўр, тупроқ, чўл, оила, туркум, тур, ўсиш, туз, Орол, шўрадошлар.

Ключевые слова: галофит, растение, однолетник, Каракалпакстан, засоленный, почва, пустыня, семейство, род, вид, рост, соль, остров, солёные.

Key words: halophyte, plant, annual, Karakalpakstan, saline, soil, desert, family, genus, species, growth, salt, island, saltworts.

Кириш. Сўнги йилларда Қорақалпоғистон шароитида сувнинг тобора тақчиллашиб борётганлиги ва сифати ёмонлашаётганлиги тупроқ ва ўсимлик қатламининг бузилишига, ўсимлик ва хайвонот дунёсида ўзгаришлар юз беришига, шунингдек суғорма деҳқончилик самарадорлигининг пасайишига олиб келмоқда. Орол денгизи сатҳининг кескин пасайиши, Оролбўйи минтақасидаги табиий муҳитнинг бузилиши, чанг ва туз бўронларнинг пайдо бўлиши, нафақат Оролбўйида эмас, балки денгиздан анча наридаги худудларда ерларнинг чўлланишига ва шўрланишига сабаб бўлмоқда. Бундай шароитда ривожланаётган ўсимликларнинг экологик маконнинг экстремал шўрлигига мослашуви – галоадаптация ва чидамлилиги – галотолерантлик каби хусусиятларини илмий

қилип, усындай жуўмаққа келди. 11 қалада кырасалардың популяциясы көбейген. Ең үлкен өсиу алдыңғы дәрежеге қарағанда температура ең көп көтерілген қалаларда бақланған. Қыс айының жыллы келиуі, көбирек кырасалардың аман қалууына хэм көбирек насил беріуіне имкан береді. Кейинги ўақытлары ысынуу дәуирин өткерип атырғанымыз себепли пластинка тисли кырасалардың шөлдеги жер асты суўылары хэм көллер этирапында көбейип атырғаны бақланды. Кесте 1.

Жуўмақ. Жуўмақлап айтқанда, Белтаў бийиклиги территориясында кемирушылардың биотопларға сай тарқалууы олардың экологиялық адаптациясын көрсетеди. Ақырғы жыллары шөлдің орайынан Пластика тисли кырасалардың көбейуі экологиялық шараяттың тиришилиқ ушын қолай екенлигин хэм адаптациясын тастыйықлайды. Бул мағлыұматлар келеси эпизотик мониторинг хэм профилактика жұмысларында үлкен әҳмийетке ийе.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2025 йил 13-февралдаги “Қорақалпоғистон Республикаси Нукус туманида галофит ўсимликлари ботаника боғини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 90-сон қарорида “...шўрланиш ва чўлланишга мослашган ўсимликларни тадқиқ қилиш, уларнинг турларини кўпайтириш ва тажриба-синовдан ўтказиш; галофит ўсимликларини ботаника боғида етиштириш ва улардан фойдаланиш орқали қишлоқ хўжалиги соҳасида ҳосилдорликни ошириш, шўр ботқокли худудларни қайта тиклаш ҳамда улардан барқарор фойдаланишга эришиш,” асосий мақсадлардан этиб белгилаб қўйилган.